

Володимир Омельчук,

кандидат історичних наук, співробітник
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника

УДК 348.01

Судові повноваження Церкви та канонічні покарання у Візантійській імперії

Церковне судочинство та система церковних стягнень є важливою складовою функцій Церкви, які регламентувалися низкою церковно-канонічних актів. Метою цієї статті є визначення структури та змісту судових функцій Церкви та особливостей канонічних стягнень. Цієї тематики торкалися такі відомі вчені, як Н. Скалабанович, Л. Герд [6], М. Левченко [10], І. Медведєв [11], І. Соколов [21], А. Козлов [8]. Окремі аспекти проблематики розкрив автор, аналізуючи церковну ієрархію та церковно-канонічну нормотворчість [12; 13; 14; 15].

Судові повноваження Церкви виступали важливим інструментом поширення її впливу як на кліриків, так і на мирян. Окремі собори (зокрема Халкідонський Собор 451 р.) погрожували зміщенням священикам, які уникали єпископського суду, або після нього апелювали до світського. Іноді єпископи самі апелювали до держави, зокрема у випадку невизнання вироку

їхнього суду [26, с. 74]. Духовний суд, якщо не зважати на право накладення епітимій, початково був сферою пріоритетного впливу органів державного управління. Проте на різних етапах розвитку системи візантійського права змінюються і повноваження Церкви як об'єкта і суб'єкта правових відносин. Зокрема в XI ст. духовний суд визнавали лише у цивільних справах, хоча Церква прагнула поширити його на суміжні галузі. У цивільних справах, де сторонами виступали духовні особи (священики і монахи), вже Юстиніан надав юрисдикцію монахам. Згодом держава чіткіше регламентує і розширює судові повноваження Церкви. У 629 р. імператор Іраклій визнає за єпископами право на виконання своїх рішень. Розгляд злочинів осіб духовного сану покладався на єпископів і лише після доведення їхньої провини правопорушники чи злочинці передавалися світському суду. За Іраклія було визначено

порядок апеляції і право єпископів уповноважувати інших осіб для проведення слідства [20, с. 67–68]. У 628 р. Іраклій передав у відання суду єпископів кримінальні справи, до яких були причетні священики. Цим священики ще раз виводилися поза межі повноважень світського суду. Проте у випадку доведення їхньої вини застосовувалися заходи, передбачені світськими судами, оскільки найтяжчим видом покарання згідно з церковною юрисдикцією було для священика зміщення з посади і відлучення від Церкви. Іншою прерогативою, яку дарував клірові Феодосій, була заборона на застосування тортур щодо священиків, які б могли їх спонукати свідчити у світському суді [26, с. 74].

Епанагога позбавляла світських суддів розглядати справи осіб духовного сану, за винятком випадків державної зради. Хоча у Василіках новелла Іраклія визначення Епанагоги і відсутнє, однак каноністи розглядали їх як такі, що мали силу чинного права. Патріарший Синод 1028 р. підтвердив положення, згідно з яким клірики і монахи судилися у своїх єпископів, останні, своєю чергою, у митрополитів. Звернення осіб духовного сану до світського суду тягло за собою позбавлення сану. Світським судам заборонили приймати до розгляду справи осіб духовного сану під загрозою санкцій з боку імператора і Патріарха. У синодальному законі міститься покликання на закон, виданий імператором Константином VIII, який забороняв світським суддям розглядати справи не світських осіб [20, с. 67–68]. Проте не завжди цих норм притримувалися. Так, Феодор Студит пише про передачу у таврійських монастирях монахів на суд мирян як грубе порушення норм права [7, с. 106].

Разом з розширенням повноважень церковних судів зростала їхня корумпованість. Вже Константинопольський Патріарх Афанасій (14.X.1289–16.X.1293, 23.VI.1303–IX.1309 рр.) пише про корум-

пованість тих єпископів, які отримали місце у суді. Першоєрарх підкреслює, що «ні один з правителів не йде до суду, не схиливши їх до своєї користі». Причини запеклих дискусій на таких судах Афанасій убачав у продажності суддів: ті, які брали участь у «засіданні, часто суперечать один одному і до образ спускаються не заради справедливості, але щоб подання не даремно приносилися». Перебуваючи у судах ці пастирі закидали свої зобов'язання щодо пастви [2, с. 145–146].

Право клопотатися у міських справах перетворює єпископа у представника міської *civitas* перед імператором, до якого він мав можливість звертатися безпосередньо. Відповідно єпископ отримував право нагляду над цивільними провінційними чиновниками [10, с. 15]. Юрисконсультантом єпископа був екдик, який оформляв цивільні позови за римським правом [22, с. 157].

Клірики і миряни у кожному місті мали підпорядковуватися своєму єпископові. Вони мали збиратися з ним для спільних молитов та інших культових справ, до того часу, доки він через Суд не буде визнаний нечестивим чи несправедливим. Однак самовільний опір єпископу, відділення від нього та організація окремих церковних зібрань як з боку кліриків, так і мирян, розглядалися як правопорушення. Винуватців чекало позбавлення посади (кліриків) і відлучення (мирян). Однак санкції набирали сили лише після трьох попереджень (Вальсамон) [17, с. 64].

У 431 р. за церквами було офіційно визнано право притулку [10, с. 15]. Відомо, що вже у IV ст. християнські храми отримували права надавати під своєю крівлею недоторканий притулок особам, яким загрожувало незаконне покарання. Вони знаходили у храмі притулок, причому силою їх повернути з храму було неможливо, оскільки під свій захист брали місцевий єпископ чи патріарх. Останні

подавали відповідне клопотання до імператора про помилування [21, с. 62].

Вже за Іоанна Златоуста проглядається нова тенденція до подолання попередньої римської традиції і переосмислення ролі християнства у системі забезпечення правопорядку. Златоуст підкреслює значення Церкви, яка створена Богом, «щоб ми не пожирали один одного». Підкорення їй становить третій, необхідний, вид рабства. Рівність, за його переконаннями, вкрай шкідлива, тому Бог установив не народне, а імператорське управління (βασιλεία). Державну організацію пізньоантичного типу Златоуст розглядав як недоторканну: «якщо ти знищиш цей порядок, то все загине». Хоча Іоанн таврує «злочинців і вбивць» з державної адміністрації, але підкреслює вагому користь державного апарату. На думку церковного ієрарха, чиновники і судді – «лікарі, які лікують суспільство і не дають йому загинути» [9, с. 120–121]. Константинопольський Патріарх Афанасій I називав імператорську владу «від Бога царською владою», розглядаючи її таку, що здатна розв'язати нагальні потреби суспільства. Тому одним з пріоритетних завдань, які він пропонував візантійському імператорові Андронікові II було встановлення правового порядку в містах. Наділена від Бога могутністю імператорська влада має мужньо захищати закони і Церкву [4, с. 57].

Різних стягнень церковні ієрархи зазнавали за антицерковну діяльність, насамперед розкольницькі дії. Канонічними актами передбачалися також стягнення за неналежне виконання ієрархами своїх прямих обов'язків щодо єпархії, зокрема невідвідування без поважних причин соборів, які скликалися митрополитом (зазвичай незначні на кшталт легкої епітимії) [18, с. 20]. Утім, були передбачені і тяжкі покарання, починаючи з відлучення від Церкви. Часто такі стягнення церковні ієрархи могли накладати і за ініціативою світської

влади. Так постановою Церковного Собору 754 р. захисників іконошанування піддали анафемі [23, с. 102]. Однак коли згодом три єпископи іконоборці звернулися до Нікейського Собору 787 р. за прощенням і просили прийняти їх назад до спільного церковного єднання, після дискусій їхнє прохання задовольнили. Коли постало питання про пересвяту священнослужителів, яких висвятили іконоборці, дійшли висновку про достатність їхнього письмового каяття [1, с. 208]. VII Вселенський Собор у Нікеї змусив усіх іконоборницьких єпископів підписати зречення від своїх переконань [23, с. 102]. Симватій через неправдивий наклеп на церковного ієрарха міста Патр (звинувачення у розтраті казенних коштів) за наполяганням Арефи був висланий Патріархом до Студійського монастиря для утримання під вартою [25, с. 249] на 7 років [25, с. 255].

Канонічні акти передбачали також порядок накладення церковних стягнень (епітимій) та їхнє оскарження. У своєму коментарі Аристин зазначає, що відлучені від Церкви одним ієрархом не можуть бути прийняті іншим (хіба що стягнення було накладене через особистий конфлікт, безпідставно) [18, с. 20]. Оскаржувати рішення про відлучення можна було на соборах, які проходили у єпархіях. Зняття відлучення мали передувати слідчі дії, спрямовані на з'ясування обставин відлучення. При цьому опитуватися мали обидві сторони. Остаточне рішення приймалося спільно єпископами на Соборі [18, с. 21].

Окрему увагу у церковно-канонічному законодавстві приділено симонії. Клірики, причетні до цього (як ті, що давали кошти за місце, так і ті, що за отримані кошти настановляли і освячували на місце) не лише зміщувалися зі свого місця, а й іноді відлучалися від спілкування (саме це покарання передбачав канон 4 Салонського Собору). Підлягали зміщенню також духовні

особи (миряни і монахи піддавалися анафемі), які виступали при подібних ординаціях у ролі посередників чи пособників (*mediatores*), які були замішані у цих справах, чи не чинили протидію цим порушенням. З початку VI ст. симонію розглядають ширше. Злочин уже не лише рукоположення за гроші, але й підкуп виборців під час виборів єпископа, залучення могутніх покровителів за допомогою грошей чи обіцянками винагороди з церковних коштів на випадок сприяння у просування клірика [19, с. 50]. За Константинопольського Патріарха Афанасія I посвяту можна було проводити лише за наявності гідних доказів віри претендента на сан, без отримання грошей з нього та без розгляду протекції архонта [3, с. 106]. Законодавчо були регламентовані збори (мита) за рукоположення у духовний сан вищими церковними ієрархами. Новелла Ісаака Комнина (1057–1059 рр.) визначає, що єпископ чи архієпископ, що проводять рукоположення, не можуть брати за це понад 7 золотих номіс «з прийнятим зображенням мого царства» [24, с. 14]. Додаткові мита збиралися при рукоположенні єпископів і митрополитів [24, с. 15]. За Константинопольського Патріарха Афанасія I за отримання грошей при постриженні стали каратися відлученням [3, с. 106].

Відповідної негативної позиції щодо симонії притримувався у своєму посланні до Римського Папи Адріана Константинопольський Патріарх Тарасій. Особи, які отримували посвяту за кошти, або завдяки підтримці світської влади, підлягали не лише скинненню з кліру, а й вигнанню з Церкви. Покаранню підлягали особи, причетні до симонії (представники кліру, які настановляли єпископа за гроші, та миряни, які сприяли цьому, насамперед представники влади). Окружним посланням Константинопольського Патріарха Геннадія таких піддавали анафемі (Зонара). Згідно з коментарем Аристена священник, настановлений

за гроші, разом з особою, яка його настановила, підлягав відлученню від Церкви (Правило 29). Покаранню підлягав єпископ, настановлений під тиском представників світської влади (Правило 30) [17, с. 64].

Під впливом Візантії формувалися система церковних і канонічних покарань і стягнень Київської Русі. У канонічних відповідях Київського митрополита Іоанна II, візантійця за походженням, заборонено самонастанову в ієрейський сан (правило 8), проведення служби без дозволу єпископа, при цьому засуджено єпископів, які відмовлялися їхати на Собор до свого митрополита (правило 31). Ці положення були спрямовані на зміцнення ієрархічної дисципліни у середовищі духовенства. Іоанн II широко використав положення канонічного права (Правила Василя Великого, рішення Халкідонського (IV Вселенського) і Трулльського (VI Вселенського) соборів). Коло джерел, залучених Іоанном II, ширше канонічної синтагми у XIV титулах без коментарів, яка лежить в основі Єфремівської кормчої. У такому важливому в умовах греко-латинської полеміки питанні, як право на службу одруженим священникам, Іоанн II покликався на правила, які не ввійшли до канонічної синтагми у XIV титулах без коментарів – правила патріарха Сісінія про шлюб [16, с. 140]. Проте умови Київської Русі наклали свою специфіку на ряд положень церковно-канонічного права щодо покарань. На відміну від Еклоги, Прохірона, включених у візантійські номоканони та їхні слов'янські переклади (Закону Судного людем і Градського закону), канонічні відповіді Іоанна II відкидали членушкодження і смертну кару як міри покарань. Так, за волхвування Іоанном II не передбачалося «ни до смерти убивати, ни обрізати сихъ телесе: не бо принимает сего церковное наказане и оученье». Еклога за подібний релігійний злочин установлювала «кару

мечем» (Еклога, тит. XVII, 42, 43), або конфіскацію і вигнання (Еклога, тит. XVII, 44). Покликання на потребу епітимій трапляються в Іоанна II лише у тих випадках, де він цитує церковний канон (правила 23–25, 33) [16, с. 141].

Християнство вплинуло як на зміст, так і на форму правовідносин у Візантійській імперії. При розв'язанні суперечок щодо межі свідки тримали у своїх руках Святе Євангеліє, як раніше «було у звичаї». Показова формула «Ми засвідчуємо істину і ні у чому не збрехали, і з цим нашим свідченням ми постанемо перед страшним (судейським) вівтарем Христа, Бога нашого. І хай віддасться нам і дітям нашим і нині і на віки вічні згідно нашого свідчення. І якщо коли-небудь в якісь мить чи рік ми опинимося лже-свідками, то хай відшкодуємо потерпілому вчинений нашими лжесвідченнями збиток і нехай ми піддаємося покаранню, передбаченому для лже-свідків згідно з приказкою: «Брехливий свідок не залишиться безкарним за свої злодіяння» [11, с. 117].

Висновки. Отже, судові повноваження Церкви виступали важливим інструментом поширення її впливу як на кліриків, так і на мирян. Духовний суд, якщо не зважати на право накладення епітимій, початково був сферою пріоритетного впливу органів державного управління. Проте на різних етапах розвитку системи візантійського права змінюються

повноваження Церкви як об'єкта і суб'єкта правовідносин.

Насамперед розширюються судові повноваження єпископа, який окрім того отримує право нагляду над цивільними провінційними чиновниками. Розширенню судових прав єпископа сприяла передача йому у відання кримінальних справ, до яких були причетні священики. Окремі собори (зокрема Халкідонський Собор 451 р.) погрожували зміщенням священикам, які уникали єпископського суду, або після нього апелювали до світського. Іноді єпископи самі апелювали до держави, зокрема у випадку невизнання вироку їхнього суду.

При здійсненні судової діяльності Візантійська Церква творчо використала пізньоантичні традиції судівництва та нормативного християнства. Взаємозв'язок норм церковно-канонічного права зумовлював низку особливостей судівництва. Ідеологічний характер визначав функціональну спрямованість рішень церковних судів Візантії щодо єретиків та порушень канонічного характеру. Відповідно канонічні стягнення могли мати легкий (легкі епітимії) та тяжкий характер (зокрема відлучення від Церкви, тілесні ушкодження тощо).

Утім, потребує додаткової уваги вплив Церкви на формування правосвідомості у Візантійській імперії, її соціальні та профілактичні функції, співвідношення компетенцій світських та церковних судів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балух В. О. Візантиністика : [курс лекцій] / В. О. Балух. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2006. – 606 с.
2. Барабанов Н. Д. Борьба внутри византийской церкви на рубеже XIII–XIV вв. / Н. Д. Барабанов // АДСВ. – Свердловск, 1981. – Вып. 18. – С. 141–156.
3. Барабанов Н. Д. Из истории византийской этики на рубеже XIII–XIV вв. / Н. Д. Барабанов // АДСВ. – Свердловск, 1987. – Вып. 23: Проблемы идеологии и культуры. – С. 103–111.
4. Барабанов Н. Д. Константинопольский патриарх Афанасий I о недугах византийского общества на рубеже XIII–XIV вв. / Н. Д. Барабанов // АДСВ. – Свердловск, 1978. – Вып. 15. – С. 52–59.

5. *Барабанов Н. Д.* О характере выступления Иоанна Дримия в начале XIV в. / Н. Д. Барабанов // АДСВ. – Свердловск, 1980. – Вып. 17. – С. 53–60.
6. *Герд Л. А.* Реликвии в византийском и поствизантийском каноническом праве / Л. А. Герд // АДСВ. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2011. – Вып. 40: К 50-летию Уральской школы византиноведения. – С. 60–78.
7. *Герцен А. Г.* К вопросу о церковной истории Таврики в VIII в. / А. Г. Герцен, Ю. М. Могаричев // АДСВ. – Екатеринбург : Волот, 1999. – Вып. 30. – С. 95–115.
8. *Козлов А. С.* Борьба между политической оппозицией и правительством Византии в 395–399 гг. / А. С. Козлов // АДСВ. – Свердловск, 1976. – Вып. 13. – С. 68–82.
9. *Курбатов Г. Л.* Ранневизантийские портреты: К истории общественно-политической мысли / Г. Л. Курбатов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1991. – 272 с.
10. *Левченко М. В.* Церковные имущества V–VII вв. в Восточно-Римской империи / М. В. Левченко // ВВ. – Т. II (XXVII). – 1949. – С. 11–59.
11. *Медведев И. П.* Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт) / И. П. Медведев. – Л. : Наука, Ленинградское отд., 1988. – 262 с.
12. *Омельчук В. В.* Податкові та адміністративні привілеї церкви і монастирів Візантійської імперії / В. В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2012. – Вип. 5. – С. 52–54.
13. *Омельчук В. В.* Особливості еволюції канонічних актів у правовому просторі Візантійської імперії / В. В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2012. – Вип. 6. – С. 17–21.
14. *Омельчук В. В.* Церковна ієрархія та нормотворчість у Візантійській імперії / В. В. Омельчук // Правничий часопис Донецького нац. ун-ту. – 2012. – № 2. – С. 232–240.
15. *Омельчук В. В.* Церковно-монастирське землеволодіння у Візантійській імперії та його правові гарантії / В. В. Омельчук // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – Вип. 2 (206). – С. 7–11.
16. *Пихоя Р. Г.* Византийский монах – русский митрополит Иоанн II как канонист и дипломат / Р. Г. Пихоя // АДСВ. – Свердловск, 1975. – Вып. 11. – С. 133–144.
17. *Правила Святыхъ Апостоловъ, Святыхъ Соборовъ, Вселенскихъ и Поместныхъ, и Святыхъ Отець съ толкованіями.* – М. : Издание Московского общества любителей духовнаго просвещения, 1876. – Репринт [предисловие докт. ист. наук А. И. Сидорова]. – М. : Паломник, 2000. – VIII+12+626 с.
18. *Правила Святыхъ Вселенскихъ Соборовъ съ толкованіями.* – М. : Издание Московского общества любителей духовнаго просвещения, 1877. – Репринт. – М. : Паломник, 2000. – 736 с.
19. *Прозоров В. Б.* Собор 530 г. в Салоне и проблема достоверности документов, включенных в «Большую Салонскую историю» / В. Б. Прозоров // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 2000. – № 3. – С. 48–61.
20. *Скабланович Н. А.* Византийское государство и церковь в XI в.: От смерти Василия II Болгаробойцы до воцарения Алексея I Комнина. – В 2-х кн. / Н. А. Скабланович. – Кн. II. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2004. – 416 с.
21. *Соколов И. И.* Византологическая традиция в Санкт-Петербургской Духовной академии. Печалование патриархов перед василевсами в Византии IX–XV вв. Патриарший суд над убийцами в Византии IX–XV вв. О поводах к разводу в Византии IX–XV вв. [послесл. А. В. Маркидонова] / И. И. Соколов. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2005. – 320 с.
22. *Сюзюмов М. Я.* Христианская церковь в IV–VI вв. / М. Я. Сюзюмов // История Византии. В 3 т. [ред. кол. С. Д. Сказкин (отв. ред.) и др.]. – Т. 1 [отв. ред. тома: З. В. Удальцова]. – М. : Наука, 1967. – С. 144–163.
23. *Удальцова З. В.* Византийская империя в раннем средневековье (IV–XII вв.) / З. В. Удальцова // История Европы: с древнейших времен до наших дней. – Т. 2: Средневековая Европа [ред. кол.: Е. В. Гутнова (отв. ред.), З. В. Удальцова (отв. ред.) и др.]. – М. : Наука, 1992. – С. 85–111.
24. *Цанкова-Петкова Г.* Феодалная рента в болгарских землях под византийским владычеством / Г. Цанкова-Петкова // ВВ. – Т. XIX. – 1961. – С. 3–25.

25. *Шангин М. А.* Письма Арефы – новый источник о политических событиях в Византии (931–934 гг.) / М. А. Шангин // ВВ. – 1947. – Т. I (XXVI). – С. 235–260.

26. *Шафф Ф.* История христианской церкви. – Т. III [пер. с англ. О. А. Рыбакова] / Ф. Шафф. – СПб. : Библия для всех, 2007. – 688 с.

Омельчук В. В. Судові повноваження Церкви та канонічні покарання у Візантійській імперії

У статті розкриваються особливості реалізації судових повноважень Церкви Візантії. Автор розкриває порядок накладення і зняття канонічних стягнень. Вони розглядаються у загальному контексті формування системи церковно-канонічного законодавства Візантійської імперії.

Ключові слова: Церква, церковно-канонічне право, суд, акти, слідство, свідки, ув'язнення, правопорядок, стягнення.

Омельчук В. В. Судебные полномочия Церкви и канонические наказания в Византийской империи

В статье раскрываются особенности реализации судебных полномочий Церкви Византии. Автор раскрывает порядок наложения и снятия канонических взысканий. Они рассматриваются в общем контексте формирования системы церковно-канонического законодательства Византийской империи.

Ключевые слова: Церковь, церковно-каноническое право, суд, акты, следствие, свидетели, заключения, правопорядок, взыскание.

Omelchuk V. Judicial plenary powers of Church and canonical punishments are in the Byzantine empire

The features of realization of judicial plenary powers of Church of Byzantium open up in this article. An author exposes the order of imposition and removal of canonical penalties. They are examined in the general context of forming of the system church canonical legislations of the Byzantium empire.

Key words: Church, church canonical right, court, acts, investigation, witnesses, conclusions, law and order, penalty.